

УДК 316.74

Пилинський Я. М.

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УКРАЇНІ

Демократична освіта в Україні має давню історію, адже вона веде свій початок від демократичних революцій, що прокотилися Європою у 1848–1849 роках і покликали до життя численні просвітницькі громадські організації. Важливими складовими громадянської освіти в Україні до розпаду СРСР були освітні установи – дитячі садки, школи, професійно-технічні училища та ВНЗ, у яких у молоді виховували так званий науковий комуністичний світогляд. Але за роки свого існування ця радянська громадянська освіта – догматична, некритична і дводумна – глибоко травмувала суспільство. Щоб подолати її наслідки, українському суспільству доведеться торувати шлях повернення від комуністичних до загальнолюдських цінностей, від класової ненависті до «золотого правила» та моральних норм цивілізованого світу.

Події кінця 2013 – початку 2014 року та подальший перебіг політичної історії України показали силу й водночас небезпеку політичного невігластва як громадян, так і політиків. Щоб уникнути небезпеки політичної руйнації, є лише один засіб – навчання: освіта, виховання, інформування і обов'язково практичне застосування знань і навичок кожним громадянином у повсякденному житті.

Ключові слова: демократія, громадянська освіта, громадянське суспільство, волонтерська діяльність.

Дорадянський період

Демократична освіта в Україні має давню історію, адже вона веде свій початок від демократичних революцій, що прокотилися Європою у 1848–1849 роках і покликали до життя численні просвітницькі громадські організації [24]. Вони добровільно взяли на себе тягар народної просвіти. А це в умовах політичних трансформацій XIX ст. означало виховання із підданих великих імперій майбутніх громадян національних демократичних держав. В Україні ці організації мали назву «Просвіта» [10]. Їх поширення припадає на 1860–1870-ті роки спочатку на Галичині (Австро-Угорська імперія), а потім і на решті території України, на Кубані, і навіть у Заволжі і на Далекому Сході. Вони виникали всюди, де українське населення проживало компактно. Саме діяльність цих осередків культурної, національної і громадянської освіти підготувала появу у 1917 р. демократичної Української

держави. Проте через слабкість своїх демократичних державних інститутів вона не змогла опиратися тоталітарній більшовистській Росії та після тривалої війни (1918–1921) була завойована і стала частиною комуністичної імперії. Як наслідок, протягом першої половини XX ст. Україна втратила близько половини свого населення, а також практично всі великі етнічні громади (польську, німецьку, єврейську, грецьку та ін.), що також стали жертвами комуністичного та нацистського геноциду [23].

Виховання громадян у СРСР

Важливими складовими громадянської освіти в Україні до розпаду СРСР були освітні установи – дитячі садки, школи, професійно-технічні училища та ВНЗ, у яких відбувалося виховання у молоді так званого наукового комуністичного світогляду. Таким чином з раннього дитинства і впродовж

навчання у майбутніх громадян формувалася лояльність до чинного політичного ладу, беззаперечне визнання правильності партійних ідей, некритичність до розбіжностей дійсного і проголошеного, слухняність, віра в комуністичну утопію*.

Не менш важливий елемент громадянської освіти – освіта дорослого населення. Це була практично неперервна комуністична освіта, що тривала впродовж усього життя. Вона здійснювалася під час теоретичних семінарів, конференцій, регулярних політичних інформацій на всіх без винятку підприємствах та установах, а також у школах основ марксизму-ленізму, на спеціалізованих політичних гуртках, в університетах марксизму-ленізму, на профспілкових курсах, у будинках політичної просвіти, а також шляхом самоосвіти. Крім того, все це дублювалося різноманітними профспілковими установами і заходами.

Важливою складовою політичної (громадянської) освіти в СРСР була фундаментальна підготовка науковців з предмета, що мав назву «Історія партії», а також різноманітних ідеологів за спеціальностями «марксистсько-ленінська філософія», «науковий комунізм» та «науковий атеїзм». Ці курси окремо читали всім студентам ВНЗ та більшості студентів середніх спеціальних закладів. Окремо варто згадати політичних інформаторів або лекторів, яких на кінець 1970-х років налічувалося в Україні 687 тисяч [4, с. 69].

Проте, як засвідчила історія розпаду Радянського Союзу, в значній частини суспільства всі ці зусилля зрештою виховали типову для тоталітарних суспільств дводумність. Як тільки під впливом економічного та соціального занепаду, неминучого для будь-якого закритого суспільства, партія послабила свій репресивний тиск на суспільство, слабкість, декоративність та поверховість комуністичного виховання стала очевидною. Адже насправді метою цієї освіти був захист інтересів по суті невеликої частини суспільства – партійної верхівки, що і сама не вірила у власну пропагандистську брехню.

Отже, хоча в СРСР існувала добре розвинена система політичної освіти, яка виконувала функції політичної індоктринації і була зорієнтована

на обслуговування однієї партії в умовах її монопольного права на політичну владу, радянська громадянська освіта зникла. І сьогодні важко уявити, що вона колись існувала.

Але за роки свого існування ця радянська громадянська освіта – догматична, некритична і дводумна – глибоко травмувала суспільство. Щоб подолати її наслідки, українському суспільству доведеться торувати шлях повернення від комуністичних до загальнолюдських цінностей, від класової ненависті до «золотого правила» та моральних норм цивілізованого світу.

Пострадянський період

Після руйнування СРСР система громадянського виховання припинила своє існування. І тривалий час говорити про якесь політичне, громадянське виховання вважалося недоречним. Тому важливою подією у розвитку громадянської освіти в Україні стало заснування у 1999 р. Інституту громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія», а також недержавних громадських організацій, як-от Центру громадянської освіти «Київське братство», Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» тощо. Саме тоді розпочалося дослідження політичної і громадянської культури українського суспільства, почали відбуватися конференції і семінари [2], було розроблено Концепцію громадянської освіти, навчальні курси (наприклад, «Політика громадянської освіти»), з'явилася методична література, що мала допомогти викладачам поширювати цінності громадянської культури [1].

У квітні 2000 р. Президією Академії педагогічних наук України було затверджено «Концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», у якій було визначено сутність, пріоритети і зміст громадянського виховання, конкретизовано якості громадянина українського суспільства. Головним завданням громадянського виховання було визначено формування «громадянськості», яку становили моральна, соціальна, політична і юридична компетентності особистості. У структурі ідентичності особистості вона мала відображатися у вигляді «свідомого громадянина», «патріота», «професіонала», який «усвідомлює взаємозв'язок між ідеями індивідуальної свободи і прав людини та її громадянською відповідальністю», має національну свідомість, цінує свободу, рівність, справедливість, соціальну активність і професійну компетентність, готовий до участі у процесах

* Наприклад, у звичайному посібнику для вивчення англійської мови у 8 класі (Українсько-англійський розмовник. – К., 1980) з 33 тем лише чотири не були політичними: «Моя сім'я», «Мій робочий день», «Велика Британія» і «Лондон». Решта тем мали політичний контекст: Rights and duties of the citizens of the USSR, Lenin and his Mother, Foreign Languages in the lifes of V. Lenin and K. Marks, The 25th Congress of the Communist Party of the Soviet Union etc.

державотворення, здатний до спільного життя та співпраці. У цій Концепції компонентами громадянської культури визначались патріотизм, національна свідомість, культура міжетнічних відносин, планетарна свідомість, правосвідомість, політична культура, бережливе ставлення до природи, моральність, мотивація до праці [15]. Ця концепція була результатом співпраці представників громадських і освітянських кіл (наприклад, проєкт «Громадянська освіта – Україна» було здійснено за підтримки Європейського Союзу) [17]. Її положення дістали відображення в офіційній освітній політиці України та лягли в основу підручників і посібників [3].

Так, у «Національній доктрині розвитку освіти», затвердженій Указом Президента від 17 квітня 2002 р., складовою національного виховання визначалося громадянське виховання. В основу доктрини було покладено цінності суспільної солідарності і громадянської культури і стверджувалося, що «передумовою утвердження розвинутого громадянського суспільства є підготовка освічених, моральних, мобільних, конструктивних і практичних людей, здатних до співпраці, міжкультурної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю країни, її соціально-економічне процвітання...», а також, що «освіта має активно сприяти формуванню нової ціннісної системи суспільства – відкритої, духовно та культурно наповненої, толерантної, здатної... консолідувати суспільство на засадах пріоритету прав особистості, зменшення соціальної нерівності» [21].

Однак, як показали наступні події (зникнення журналіста Г. Гонгадзе та фальсифікації на президентських виборах 2004 р.), ця доктрина навряд чи всерйоз сприймалася тими, хто її затверджував і мав запроваджувати в життя. Тут далася взнаки закоріненна ще радянською політичною освітою практика «показухи». Тому для втіхи громадськості та зарубіжних партнерів українська влада намагалася творити імідж демократичної, освіченої і ліберальної.

За наступні роки мало що змінилося. І тому коли 27 жовтня 2009 р. було прийнято «Концепцію національно-патріотичного виховання молоді», цього громадськість майже не помітила. Хоча проголошена у ній мета: «виховання молодої людини – патріота України, готового самовіддано розбудувати її як суверенну, демократичну, правову і соціальну державу, виявляти національну гідність, знати і цивілізовано відстоювати свої громадянські права та виконувати обов'язки, сприяти

громадянському миру і злагоді в суспільстві...» – виглядає цілком достойно [12].

Згодом було прийнято декілька документів, що декларували впровадження громадянських цінностей в освітній процес на рівні загальноосвітніх навчальних закладів. У 2011 р. вийшов наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту «Про Основні орієнтири виховання учнів 1–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів», в якому зазначалося, що якості особистості як «громадянина» і «патріота» мають формуватися на основі громадянської і загальнонародської культури, чесності, справедливості, гідності, толерантності, милосердя, взаємодопомоги, товарищескості, співпереживання, щедрості, поваги до особистості. У цьому документі до моральних, патріотичних і громадянських цінностей вперше додавалися сімейні і гендерні цінності [12].

Постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392 «Про затвердження державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» було офіційно введено в освітній простір поняття «громадянська компетентність», яке визначалося як «здатність учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства» [16].

Громадянські цінності були відображені у таких базових документах освітньої політики, як закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту» і «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки» [5]. У травні 2012 р. було оприлюднено розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо формування громадянської культури та підвищення рівня толерантності у суспільстві». Цей план зобов'язував центральні і місцеві органи влади здійснювати діяльність, спрямовану на підвищення рівня правової культури населення, ведення соціального діалогу, формування толерантності, що можна розглядати як практичне втілення ідей, сформульованих десять років тому у Концепції громадянського виховання [20].

Сьогодні інститути НАПН України досліджують окремі проблеми впровадження громадянської освіти в освітній системі України. Наприклад, в Інституті виховання НАПН України розробляють проблему: «Становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів» [7]. Проблему громадянської освіти дорослих досліджують в Інституті освіти дорослих НАПН України [8].

Сьогодні Україна перебуває у процесі демократичних трансформацій. Вони відбуваються повільно, проте щодо їхньої позитивної динаміки немає сумнівів. Одним із важливих чинників позитивних змін є освіта. За роки незалежності вже виросло покоління громадян, які здобули освіту в нових умовах посттоталітарної трансформації. Школа і ВНЗ є тими інститутами, які справді виховали нове покоління громадян, що сповідує цінності демократії, свободи слова, верховенства права.

Саме тому Україні вдалося уникнути розростання конфлікту на сході [18]. Як відповідь громадян на агресію з боку РФ у всіх регіонах країни виник і поширився добродійний волонтерський рух взаємодопомоги. Його масовість стала несподіванкою для всіх, навіть для його безпосередніх учасників. Однією з причин такої солідарності стало відродження громад як у невеликих населених пунктах, так і у великих містах на рівні мікрорайонів [11].

У цій ситуації школи стали важливими осередками спілкування небайдужих громадян. Сьогодні вони об'єднують навколо спільних інтересів, як от: освіта дітей, їх відпочинок і оздоровлення. Відбувається активне громадське життя: крім питань освіти дітей, важливим є благоустрій району, облаштування дитячих (ігрових) майданчиків, а також перешкоджання свавільній забудові громадських місць [14]. Ця діяльність об'єднує відповідальних громадян і нерідко переростає у політичні акції та ініціативи [24].

У такому згуртуванні громадян школа відіграє важливу роль не лише як місце для зустрічей. Саме у школах відбуваються благодійні акції, концерти, працюють гуртки, де громадяни спільно і на добровільних засадах виконують різну роботу для колективного поліпшення свого життя, збирають одяг і їжу для безхатченків, іграшки та книжки для дітей, згорілі лампочки та уживані батарейки для безпечної утилізації. Таким чином вони демонструють високий рівень відповідальності за те, що відбувається у їхньому районі.

Нерідко саме у школах відбувається стихійне, а інколи організоване обговорення (deliberation) різних місцевих проблем. Люди спершу старанно і всебічно розглядають проблему, враховують різні погляди і нарешті приймають добре обгрунтоване рішення. Можна сказати, що це паростки grass-rooted participative democracy. Звичайно, було б перебільшенням вважати цей досвід унікальним. Проте він все ж таки є досить відмінним від досвіду інших пострадянських країн.

Однією з важливих причин цих новацій є суттєва демократизація школи та участь батьків у її діяльності. Особливо важливу роль у цьому разі відіграло запровадження ЗНО, що значно знизило рівень корупції в освітньому процесі. Саме тому молоді українці і вийшли з протестами на Майдани проти корупції, якою просякнуте виховане в радянські часи старше покоління.

Подальше заохочення демократизації школи в Україні, зростання ролі громад і громадян у цьому процесі допоможе створити позитивні сценарії розвитку не лише в Україні, а й в інших країнах, що переборюють наслідки тоталітарного минулого, бюрократичного диктату та надмірного етатизму. Адже демократія – це одночасно і мета, і процес, який не повинен ніколи припинятися, бо він виникає і розвивається разом із суспільством.

Виклики

Представницька демократія в Україні і надалі виявляє відносно низький рівень участі громадян, що становить велику небезпеку перетворення її з демократичної на авторитарну. Намагання здійснити таке перетворення були особливо помітними під час правління президентів Леоніда Кучми і Віктора Януковича. Щоразу відчутно посилювався тиск виконавчої влади і, як наслідок, відбувалося зменшення ефективності управління країною, зменшення бюджету на потреби населення і вирішення суспільних проблем.

Аналіз політичних процесів в Україні свідчить про загалом корпоративний характер її політичних та економічних інститутів. Адже участь громадян у політичних процесах переважно обмежується політичними виборами, і можливість впливати в реальному часі на вироблення й ухвалення політичних рішень блокується на всіх рівнях виконавчої влади*. За таких умов соціологічні опитування є простим вимірюванням громадської думки, і тому їхні результати не впливають на поведінку основних політичних діячів.

Ще одним негативним аспектом громадянської освіти в Україні є брак будь-якої відповідальності за викривлені або неправдиві твердження чи судження стосовно політичних акторів чи політичних подій. Поширення громадянської освіти

* Тут варто згадати ліквідацію законодавчих зборів у районах великих міст, наприклад у Києві. Приміром, райони Оболонь чи Троєщина, населення кожного з яких сягає 400 тис., не мають своєї представницької влади, а лише виконавчу, що призначається апаратом адміністрації міста Києва.

як політичного інституту полегшило би введення норм громадського контролю за змістом і формою політичного інформування, а також використання політичних знань. Важливим кроком до цивілізованого й демократичного реформування української політичної системи є ухвалення 8 жовтня 2015 р. Верховною Радою України Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» [19].

На жаль, за 10 років, що минули з часу появи Концепції політичної освіти, проблема формування демократичної політичної свідомості громадян і відповідно демократичної політичної культури так і не вийшла за межі академічних дискусій [9].

А ті ініціативи ентузіастів-освітян, що дали змогу на початку 2000-х років розпочати впровадження громадянської освіти, поступово зійшли нанівець через побоювання головних політичних акторів наслідків зростання громадянської й політичної культури українського суспільства.

Події кінця 2013 – початку 2014 р. та подальший перебіг політичної історії України показали силу й водночас небезпеку політичного невігластва як громадян, так і політиків. Щоб уникнути небезпеки політичної руйнації, є лише один засіб – навчання: освіта, виховання, інформування і обов'язково практичне застосування знань і навичок кожним громадянином у повсякденному житті.

Список літератури

1. Бакка Т. В. Шкільний курс. Громадянська освіта: основи демократії та методи його навчання / Т. В. Бакка, Т. В. Ладиченко, Л. В. Марголіна та ін. – К. : Основа, 2009. – С. 254.
2. Громадянська освіта в Україні. Семінар. Київ 2 жовтня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/2001_10_02.pdf // . – Назва з екрана.
3. Громадянська освіта: теорія і методика навчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ippo.edu.te.ua/files/gromad_oscivita/resursy/08_grom_oscivita_teorija_metodyka.pdf. – Назва з екрана.
4. Дем'янчук О. Політична освіта. Місток між державою та громадянським суспільством / О. Дем'янчук // Громадянське суспільство: проблеми теорії та практики. – К. : НаУКМА, 2008. – С. 69.
5. Закон України «Про освіту» від 10.08.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2rada.gov.ua/laws/show/1060-12>; Закон України «Про загальну середню освіту» від 10.08.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2rada.gov.ua/laws/show/651-14>; «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.old.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>. – Назви з екрана.
6. Інститут громадянської освіти НаУКМА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/institut-gromadyanskoji-osciviti. – Назва з екрана.
7. Інститут проблем виховання НАПН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ipv.org.ua/publikacii/posibnyku.html>. – Назва з екрана.
8. Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iprood.com.ua/>.
9. Концепція громадянської освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>. – Назва з екрана.
10. Лозинський М. Сорок літ діяльності Просвіти [Електронний ресурс] / М. Лозинський. – Режим доступу: <https://archive.org/stream/sorokltdialn00lozyuoft#page/n3/mode/2up>; Всеукраїнське товариство просвіта. – Режим доступу: <http://prosvitanews.org.ua/istor.html>. – Назви з екрана.
11. Молодіжне лідерство і волонтерство в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analtic/index.php?ELEMENT_ID=73474. – Назва з екрана.
12. Наказ Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства оборони, Міністерства культури і туризму, Міністерства освіти і науки № 3745/981/538/49 від 27 жовтня 2009 р. «Про затвердження Концепції національно-патриотичного виховання молоді» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.ua/ligsilation/other/5397/>. – Назва з екрана.
13. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України № 1243 від 31.10.2011 «Про Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.osvita.ua/ligsilation/Ser_osc/24565/. – Назва з екрана.
14. Організація Волонтер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.volunteer.kiev.ua/pages/13-shkola_volonterv. – Назва з екрана.
15. Постанова Президії Академії педагогічних наук України «Про затвердження Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» від 19 квітня 2000 р. № 1-7/4-49 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v4/d1.htm>. – Назва з екрана.
16. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392 «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-n>. – Назва з екрана.
17. Проект «Громадянська освіта – Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/method/technol/273/>. – Назва з екрана.
18. Про передісторію і причини конфлікту на Сході України див. докладніше: Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998.
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/731-19>. – Назва з екрана.
20. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо формування громадянської культури та підвищення рівня толерантності у суспільстві» від 31.05.2012 № 329 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon1rada.gov.ua/laws/show/236-2012-p>. – Назва з екрана.
21. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/347/2002>. – Назва з екрана.
22. Як стати волонтером у зоні АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fdu.org.ua/ua/news/1750>. – Назва з екрана.
23. SnyderT. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. Basic Books, 2012, p. 560 // BaberowskiJörg. DerroteTerror. Deutsche Verlags-Anstalt, 2003., S.290. // Stéphane Courtois, Joachim Gauck, Ehrhart Neubertetal., Da sSchwarzbuchdes Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechenund Terror. (1998) PiperVerlag, München 2004.
24. Spring of nations. Revolution1848–1849 in Galicia [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.aus-ugr.narod.ru/37.html>. – Title from the screen.

Y. Pylynskyi

CIVIC EDUCATION IN UKRAINE

Democratic and civic education in Ukraine has a long history, as it dates back to the democratic revolutions that began in Europe in 1848 and called to the life emergence of a large number of educational civic organizations in Central and Eastern Europe. These civic groups and organizations voluntarily took the burden of public education of the numerous non-state nations in the region. In terms of political transformations of the nineteenth century that meant transformation by the use of education subordinate subjects of absolutist empires into citizens of national republics (democracies). In Ukraine, the organization fulfilling this activity had a name “Prosvita”. The activities of such centers of cultural and civic education prepared the emergence of the democratic Ukrainian state in 1917. However, due to the weakness of the newly formed democratic state institutions, Ukraine was unable to resist the totalitarian Bolshevik Russia.

As the Soviet Union was based on the communist ideology, all citizens were given communist education directed to fostering Soviet citizens. Thus it was a well developed system of communist civic education. Important instruments for this education in Ukraine were educational institutions: kindergartens, schools, vocational schools, and universities, where the young generations received a so-called “scientific communist outlook”. Thereby from the early childhood, future citizens were educated in the spirit of loyalty to the existing political system, assured in the ultimate correctness of party ideas, with the loyal attitude towards the reality, with a complete obedience and strong faith in the communist utopia.

The analysis of political processes in Ukraine confirms the corporate nature of local political and economic institutions. Namely, the participation of citizens in political processes was mainly limited to political elections, and the citizens’ attempts to influence the process of political decision-making was blocked in all governmental bodies. The events of the late 2013 – early 2014 and the subsequent course of the political history of Ukraine showed the potentials and dangers of political ignorance for both citizens and politicians. In order to avoid the risk of political destruction there is only one way: education, information, and practical application of civic knowledge and skills of every citizen in everyday life.

Keywords: Democracy, civic education, civic society, volunteer activities.

Матеріал надійшов 25.09.2016